

YAYIMLAYANLAR
(Edited by)
Prof.Dr. Talat Tekin
Doç.Dr. Mehmet Ölmez

YAZI KURULU
(Editorial Board)
Prof.Dr. Doğan Aksan
Prof.Dr. Mustafa Canpolat
Prof.Dr. Kâmile İmer
Doç.Dr. Mehmet Ölmez
Prof.Dr. Talat Tekin

DANIŞMA KURULU
(Consulting Editors)

A. Bodrogligeti (Los Angeles), B. Brendemoen (Oslo),
L. Bazin (Paris), G. Doerfer (Göttingen), M. Erdal (Frankfurt),
G. Hazai (Nicosia), L. Johanson (Mainz), M. Mori (Tokyo),
G. Shimin (Beijing), A.M. Şerbak (St. Petersburg), Ş. Tekin (Harvard),
A. Tietze (Wien), E. Tryjarski (Warszawa), P. Zieme (Berlin)

Yazışma Adresi
(Mailing Address)

Prof.Dr. Talat Tekin
Gülden Sok. No. 16/10
06690 Kavaklıdere/ANKARA

© Mehmet Ölmez

olmez@hun.edu.tr

http://yunus.hun.edu.tr/~olmez

ISSN 1300-5316

Baskı: Şafak Matbaacılık
Tel: (312) 229 57 84

Simurg
Kitapçılık ve Yayıncılık İstiklal Cad.
Hasnun Galip Sk. Nr. 2 A
80060 Beyoğlu/İSTANBUL
Tel: (+90 .212) 292 27 12
Fax: (+90 .212) 292 27 13

Türk Dilleri Araştırmaları 7 (1997): 123-139

Çuvaşçada Eklenmede Oluşan Ses Değişimleri

Emine Ceylan
(Ankara)

A. Ünlülerle İlgili Değişimler

1. Ünlü Uyumunun Bozulması

1.1. Çokluk Eki -seN:

İlgi, gösterme-yönelme, bulunma ve çıkma durumu eklerinden önce -sen, diğer durumlarda -sem olarak gelir ve uyuma girmez (krş. A.3.1.2):

şuhş-sem "düşünceler", *laşa-sen-çe* "atlarda", *tu-sem* "dağlar", *yivş-sem-pe* "ağaçlarla", *vırman-sem-şin* "ormanlar için".

1.2. Teklik Üçüncü Kişi İyelik Eki -i, -î:

Her zaman öndamaksıl bir ünlü olan üçüncü kişi iyelik eki, genel olarak adın ünlüyle bittiği durumlarda -i, ünsüzle bittiği durumlarda -î olarak gelir ve uyuma girmez (Diğer durumlar için bkz. A.1.10, A.5.1, B.1.5, B.3.1.3.2):

ivîl-î "oğulu", *kayîk-î* "kuşu", *pull-î* "balık" > *pulli* "balığı", *şuru* "mektup" > *şurîv-î* "mektubu", *partî* "balta" > *partti* "baltası".

1.3. Sayılara ve Bazı Akrabalık Adlarına Gelen Özel 3. Kişi İyelik Eki -(I)şî, -(î)şî:

Sayı adlarında: *îlvattî-şî* "dördü" (~ *îlvattî-ş*), *ulttî-şî* "altısı" (~ *ulttî-ş*), *sakkîr-îşî* "sekizi" (~ *sakkîr-îş*), *tîhhîr-îşî* "dokuzu" (~ *tîhhîr-îş*), *vunnî-şî* "onu" (~ *vunnî-ş*).

Akrabalık adlarında: *ama* "anne" > *amîşî* ~ *amîş*, *aşa* "baba" (> *aşîşî* > *aşîşî* >) *aşîşî*, *appa* "abla" > *appîşî* "ablası", *kukka* "amca" > *kukkîşî* "amcası".

Ayrıca birkaç sözcüğün yapısında da bu ek görülür: *hî-şî* "hangisi" (< **kañu-si*), *numay-îşî* "çoğu".

1.4. Aitlik Ekleri

1.4.1. -hi:

kaş-hi "geceki", *şul-hi* "yıllık", *hal'-hi* "şimdiki", *şur-hi* "yazınki, yaz mevsimindeki".

1.4.2. -ri, -ti, -çi: Gerçekte bulunma durumu eki olan -RA'nın, teklik üçüncü kişi iyelik ekinin ünlüden sonraki biçimi olan -i ile kalıplaşması sonucu oluşmuştur (-rA + -i = -ri, -tA + -i = -ti) ve adın son sesine göre eklenir. -çi biçimi yalnız adıl n'sinden sonra görülür (bkz. B.2.1.6.3):

anat-ri "aşağıdaki", *uram-ri* "sokaktaki", *vırman-ti* "ormandaki", *pürt pat-İ-n-çi* "evin yanındaki".

1.5. Sıra Sayı Eki -mîş:

tivattî-mîş "dördüncü", *ultî-mîş* "altıncı", *sakkîr-mîş* "sekizinci", *tîhhîr-mîş* "dokuzuncu", *vunnî-mîş* "onuncu".

1.6. Belirteç Görevli Ad Yapım Eki -çen,-ççen:

Ötümsüz ünsüzlerden sonra -çen, ünlüler ve ötümlü ünsüzlerden sonra -ççen olarak eklenir ve uyuma girmez:

kaş-çen "akşama değin", *un-ççen* "o zamana değin", *nummay-ççen* "uzun zaman", *kolhoz-çen* "kolhoza değin", *küntîrle-ççen* "öğlene kadar" (bkz. 1.5.6.3).

1.7. Belirteç Görevli Ad Yapım Eki -seren:

şul-seren "her yıl", *kaş-seren* "her gece", *kun-seren* "her gün", *uyîh-seren* "her ay", *yal-seren* "her köy", *hula-seren* "her şehir".

1.8. Belirteç Görevli Ad Yapım Eki -len:

şul-len "her yıl" (< *şul* "yıl" + -len), *kul-len* "her gün" (< *kun* "gün" + -len).

1.9. Önaddan Ad Yapım Eki -sker:

taçka-sker "şişman", *pışik-sker* "büyük", *hura-sker* "kara".

1.10. Önaddan Ad Yapım Eki -i:

Gerçekte teklik üçüncü kişi iyelik ekidir (krş. A.1.2, B.3.1.3.2):

aslı "büyük" > *aslı* "büyüğü, yaşlısı", *vırîm* "uzun" > *vırîm-i* "uzunu", *layîhrah* "daha iyi" > *layîhrah-i* "daha iyisi", *şırakan* "yazan" > *şırakan-i* "yazanı", *pulas* "olacak" > *pulass-i* "olacağı, olacak olamı", *vıranman* "uyanmayan" > *vıranman-i* "uyanmayanı".

1.11. Bazı Sontakıların Yapısında Yer Alan -ne:

um "ön" > *um-ne* "önünde", *huş* "arka" > *huş-ne* "arkasında", *puş* "baş" > *puş-ne* "başka", *çuh* "vakit" > *çuh-ne* "vaktinde", *ay* "altı" > *ay-ne* "altında", *iş* "iç" > *iş-ne* "içinde", *şum* "yan" > *şum-ne* "yanında", *pat* "yan,

huzur" > *pat-ne* "yanında, yakınında".

1.12. Soru Ekleri -i, -şil/ -im, -şim:

şuk-i ? "yok mu?", *kam-şi ku* ? "kim bu?", *sahal-şi* ? "az mı?", *mar-im* ? "değil mi?", *vattî-im* ? "yaşlı mı?", *kalas-şim* ? "konuşacak mı?", *şuk-şim* ? "yok mu?".

1.13. -ške, -ha İlgeçleri:

kurîn-ške! "göreceksin işte!", *itle-ha!* "dinle bakalım!", *ışta kaysa kıres-ha!* "nereye gideceğim, nereye gidebilirim"!

1.14. Ekeylemin Görünen Geçmiş Zaman Biçimi -çî,-ççî:

şuk-çî "yoktu", *pur-ççî* "vardı".

2.1. Üçüncü Kişi, Teklik ve Çokluk Görünen Geçmiş Zaman Eki -ri, -çi; -riş, -çîş:

vilya-ri "oyladı, *vilya-riş* "oynadılar"

pır-çi "gitti", *pır-çîş* "gittiler" (ekin diğer biçimleri için bkz. B.3.1.2)

2.2. Üçüncü Kişi, Teklik ve Çokluk Geniş-Şimdiki Zaman, Öyküleme Bileşik Çekim Eki -t-çî; -t-çîş:

vilya-t-çî "oynardı, oynuyordu", *vilya-t-çîş* "oynarlardı, oynuyorlardı" (ekin diğer biçimleri için bkz. A.2.8.3).

2.3. Üçüncü Kişi, Olumlu ve Olumsuz, Teklik ve Çokluk Gelecek Zaman Eki -î, -iş; -mî, -mîş:

pır-î "gidecek", *pır-îş* "gidecekler"

pır-mî "gitmeyecek", *pır-mîş* "gitmeyecekler"

vilya- "oynamak"

vilyî "oynayacak", *vilyîş* "oynayacaklar"

vilya-mî "oynamayacak", *vilya-mîş* "oynamayacaklar"

2.4. Üçüncü Kişi, Çokluk Geniş-Şimdiki Zaman Eki -şîş:

pır-a-şîş "giderler, gidiyorlar"

vilya- "oynamak"

vily-a-şîş "oynarlar, oynuyorlar".

2.5. Birinci ve Üçüncü Kişi, Teklik ve Çokluk İstek Kipi Eki -îpin, -îpîrin; -in, -îşin:

pır-îpin "keşke gitsem", *pır-îpîrin* "keşke gitsen"

pır-in "keşke gitse", *pır-îşin* "keşke gitseler"

vıda- "okumak"

vul-îpin "keşke okusam", *vul-îpîrin* "keşke okusak"

vul-in "keşke okusa", *vul-îşin* "keşke okusalar"

Teklik üçüncü kişinin olumsuz biçimi de uyuma girmez:

pir-min "keşke gitmese"

vula-min "keşke okumasa"

2.6. Üçüncü Kişi, Teklik ve Çokluk Görünmeyen Geçmiş Zaman, Öyküleme Bileşik Çekim Eki *-sa-ççî*, *-sa-ççîs*:

pih-sa-ççî "bakmıştı", *pih-sa-ççîs* "bakmışlardı"

2.7. Üçüncü Kişi, Teklik ve Çokluk Koşul Kipi Eki *-î-ççîî*, *-î-ççîs*, *-mîççîî*, *-mîççîs*:

pih-î-ççîî "baksa", *pih-î-ççîs* "baksalar"

pih-mîççîî "bakmasa", *pih-mîççîs* "bakmasalar"

2.8. *-ççîî* Eki İle Kurulan Biçimler

2.8.1. Birinci ve İkinci Kişi, Teklik ve Çokluk Görünmeyen Geçmiş Zaman, Öyküleme Bileşik Çekim Eki *-sa-ttîm(-ççîî)*, *-sa-ttîn(-ççîî)*; *-sa-ttîmîr(-ççîî)*, *-sa-ttîr(-ççîî)*:

kala-sa-ttîm(-ççîî) "konuşmuştum", *kala-sa-ttîmîr(-ççîî)* "konuşmuştuk"

kala-sa-ttîn(-ççîî) "konuşmuştun", *kala-sa-ttîr(-ççîî)* "konuşmuştunuz"

2.8.2. Birinci ve İkinci Kişi, Teklik ve Çokluk, Geniş Şimdiki Zaman, Öyküleme Bileşik Çekim Eki *-t-tîm(-ççîî)*, *-t-tîn(-ççîî)*; *-t-tîmîr(-ççîî)*, *-t-tîr(-ççîî)*:

kala-t-tîm(-ççîî) "konuşurdum, konuşuyordum", *kala-t-tîmîr(-ççîî)* "konuşurduk, konuşuyorduk"

kala-t-tîn(-ççîî) "konuşurdun, konuşuyordun", *kala-t-tîr(-ççîî)* "konuşurdunuz, konuşuyordunuz"

2.8.3. Birinci ve İkinci Kişi, Teklik ve Çokluk, Koşul Kip Eki *-î-ttîm(-ççîî)*, *-î-ttîn(-ççîî)*; *-î-ttîmîr(-ççîî)*, *-î-ttîr(-ççîî)*:

kala- "konuşmak"

kal-î-ttîm(-ççîî) "konuşsam", *kal-î-ttîmîr(-ççîî)* "konuşsak"

kal-î-ttîn(-ççîî) "konuşsan", *kal-î-ttîr(-ççîî)* "konuşsanız"

2.9. Gereklilik Kip Eki ve Gereklilik Ortaç Eki *-mallî*, *-melli*:

Ek gerçekte *-malla/-melle*'dir ve uyuma girer (krş. Türkçe *-mallî*, *-melli*). Ancak çoğunlukla teklik üçüncü kişi iyelik ekiyle birlikte görülür ve bu durumda ünlü uyumu bozulur.

vula-mallî kîneke "okunması gereken kitap; okuma kitabı"

şîr-mallî hut "yazılması gereken kağıt; yazı kağıdı"

hal'ih kaymallî? "şimdi mi gitmeli?"

2.10. Olumlu ve Olumsuz Ulaç Eki *-iççen*; *-miççen*:

vula- "okumak"

vulî-iççen "yazıncaya kadar", *vul-miççen* "yazmayıncaya kadar"

pul-iççen "oluncaya kadar", *pul-miççen* "olmayıncaya kadar"

şîr-iççen "yazıncaya kadar", *şîr-miççen* "yazmayıncaya kadar"

2.11. Ulaç Eki *-masseren*, *-messeren*:

şîr-masseren "yazdıkça, her yazışta"

kay-masseren "gittikçe, her gidişte"

2.12. Olasılık Ulaç Eki *-i.....-mî*:

pul-i pul-mî îs "olma olasılığı olan iş"

uti utmî "yürümekle yürümemek arası"

2.13. Adeylem Eki *-nî*:

-nî, *-nî* + teklik üçüncü kişi iyelik ekinin kalıplaşmasından oluşmuştur:

vula-nî "okumak"

turt-nî "çekmek"

kala-nî "konuşmak"

îrîş-nî "çalışmak"

şîr-nî "yazmak; yazı"

2.14. Adeylem Eki *-assi*:

-as, *-es* gelecek zaman ortaç ekinin teklik üçüncü kişi iyelik ekiyle kalıplaşması sonucu ortaya çıkmıştır:

şîr-assi "yazı; yazma"

3. Bileşik Sözcüklerde Ünlü Uyumunun Bozulması

kîrkunne "güzün" < *kîr* "güz" + *kun* "gün"

pîlîksûllah "beş yıllık" < *pîlîk* "beş" + *sul* "yıl"

sûlsûren "yolcu" < *sul* "yol" + *sûre* "yürümek"

şîrşiv "ülke" < *şîr* "yer" + *şiv* "su"

tuntîr "elbise" < *tun* "elbise" + *tîr* "deri" vb.

4. Sıfırla Nöbetleşme

4.1.1. Önad Tamlamalarında:

vatî "yaşlı"

vat şin "yaşlı adam"

vat asatte "dede (baba tarafından)"

vat kukaşey "dede (anne tarafından)"

vat asanne "babaanne"

vat kukamay "anneanne"

sarı "sarı"

sar kayık "sarıasma (kuş adı)"

sar şu "erimiş yağ"

sar(i) hır "güzel kız"

şutl "aydınlık"

şut tınçe "aydınlık dünya"

şut iş ministerstvi "kültür bakanlığı"

4.1.2. Önadları Adlaştıran -i Eki Öncesinde (bkz. A.1.10,

A.4.2.2):

şurı "beyaz" > *şurri* "beyaz olanı"

aslı "büyük" > *aslı* "büyüğü, büyük olanı"

hura "kara olan" > *hurri* "kara olanı"

4.1.3. Gösterme-Yönelme Eki -(n)A'dan Önce:

İki heceli ve -i,-ı ünlüleri ile biten adların bu ünlüleri gösterme-yönelme ekinden önce sıfırla nöbetleşir (bkz. B.1.5). (Bu durum Rusça ödünç sözcükler için geçerli değildir. -a, -ya ile biten Rusça ödünç sözcüklerin bu ünlüleri çekimde -i, -ı'ye değiştiği halde gösterme-yönelme ekini -nA olarak alır. Sıfırla nöbetleşme gerçekleşmez: *ideya* "fikir" > *ideyi-na*: "fikri, fikre"):

türü "doğru" > *türre* "doğruyu, doğruya"

turü "tanrı" > *turra* "tanrıyı, tanrıya"

sivü "soğuk" > *sivve* "soğluğu, soğuga"

yülü "köpek" > *yutta* "köpeği, köpeğe"

purü "balta" > *purra* "baltayı, baltaya"

şulsa "yaprak" > *şulsa* "yaprağı, yaprağa"

4.1.4. İkinci ve Üçüncü Kişi Teklik İyelik Ekinden Önce:

İki heceli ve -i,-ı ünlüleri ile biten adların bu ünlüleri teklik ikinci ve üçüncü kişi iyelik ekinden önce sıfırla nöbetleşir:

pullü "balık" > *pullu* "balığın", *pulli* "balığı, balıkların"

külü "göl" > *küllü* "gölün", *küllü* "gölü, gölleri"

4.1.5. Orta Hece Durumunda

İkinci hecede bulunan -i,-ı ünlüleri, eklenme sırasında orta heceye geçince sıfırla nöbetleşebilirler:

uyür "ayırarak" > *uyür-üm* > *uyürüm* "ayırım"

purün "yaşamak" > *purün-üş* > *purünüş* "yaşam"

türü "doruk" > *türü-la* > *türü-la* "bitirmek"

avür "sap" > *avür-i* > *avri* "(onun) sapı"

alı "el" > *alı-sa* > *alsa* "eldiven"

şurü "beyaz" > *şurü-al* > *şural* "beyazlamak"

şinü "yeni" > *şinü-el* > *şinel* "yeni olmak"

4.1.6. Sayı Adlarında

ik(k)ü "iki", *viş(s)ü* "üç", *tüvat(t)ü* "dört", *şiç(ç)ü* "yedi", *vun(n)ü* "on" sayı adlarının sonunda bulunan -i, -ı ünlüleri şu durumlarda sıfırla nöbetleşebilir:

4.1.6.1. Önad olarak kullanıldıklarında (krş. 12111.):

ik şultı aça "iki yaşındaki çocuk" fakat: *ikkü pitli* "iki yüzlü"

viş ura "üç ayak" fakat: *vişü şul* "üç yıl"

tüvat ura "dört ayak" fakat: *tüvatlı hut* "dört kere"

şiççi yut "yedi yabancı"

vun hut "on kere" fakat: *vunü kun* "on gün"

4.1.6.2. Birleşik sayılarda:

vun iki "on iki", *viş şır* "üç yüz", *ult şır* "altı yüz", *şiç şır* "yedi yüz" vb.

4.1.6.3. Üleştirme sayı eki -şar, -şer 'den önce:

ik-şer "ikişer", *viş-şer* "üçer", *tüvat-şar* "dörder", *ult-şar* "altışar", *şiç-şer* "yediler", *vun-şar* "onar".

4.1.6.4. Topluluk sayı adları yapan eklerden önce:

Birinci kişi -şimür/-şimür : *ik-şimür* "ikimiz", *viş-şimür* "üçümüz", *tüvat-şimür* "dördümüz"

İkinci kişi -şir/-şir: *ik-şir*: "ikiniz", *viş-şir* "üçünüz", *tüvat-şir* "dördünüz"

(Üçüncü kişi için özel iyelik eki -işi kullanılır. Ancak bu ekten önce sıfırla nöbetleşme olmaz. Ayrıca topluluk sayı adları -in/-in ekiyle de yapılır. Bu durumda da sıfırla nöbetleşme olmaz).

4.2. Sözsönu -a,-e Ünlülerinin Sıfırla Nöbetleşmesi

4.2.1. Teklik İkinci Kişi İyelik Eki Öncesinde:

Dönüşlülük adlı *ha*'nın ünlüsü, teklik ikinci kişi iyelik eki öncesinde sıfırla nöbetleşir:

ha "dönüşlülük adlı" + -u > *hu* "kendin"

4.2.2. Önadların Çekiminde Kullanılan -i Eki Öncesinde:

Önadların çekiminde kullanılan -i eki -a,-e ile biten adlara eklenince, bu ünlüler sıfırla nöbetleşir (bkz. A.1.10):

hura "kara" > *hurri* "kara olanı"

hitre "güzel" > *hitri* "güzel olanı"

4.2.3. Ulaş Eki -iççen Öncesinde:

vula "okumak" > *vul-iççen* "okuyuncaya kadar"

işle "çalışmak" > *işl-iççen* "çalışmaya kadar"

4.2.4. Ulaç Eki -a,-e Öncesinde:

vula "okumak" > *vula* "okuyarak"

işle "çalışmak" > *işle* "çalışarak"

4.2.5. Geniş-Şimdiki Zaman Eki -a,-e Öncesinde:

vula "okumak"

vul-a-tip "okurum, okuyorum"

vul-a-t-pir "okuruz, okuyoruz"

vul-a-tin "okursun, okuyorsun"

vul-a-tir "okursunuz, okuyorsunuz"

vul-a-t "okur, okuyor"

vul-a-si "okurlar, okuyorlar"

4.2.6. Buyruk Kipi, Çokluk İkinci Kişi Eki Öncesinde:

vula "okumak" > *vul-ir* "okuyun!"

işle "çalışmak" > *işl-ir* "çalışın!"

4.2.7. Gelecek Zaman Eki Öncesinde:

vula "okumak"

vul-i-p "okuyacağım"

vul-i-pir "okuyacağız"

vul-i-n "okuyacaksın"

vul-i-r "okuyacaksınız"

vul-i "okuyacak"

vul-i-s "okuyacaklar"

4.2.8. İstek Kipi Eki Öncesinde:

vula "okumak"

vul-i-pin "okuyayım"

vul-i-pirin "okuyalım"

vul-i-sin "okuyasın"

vul-i-sir "okuyasınız"

vul-in "okuya"

vul-i-sin "okuyalar"

4.2.9. Koşul Kipi Eki Öncesinde:

kala "konuşmak"

kal-i-tim "söylesem"

kal-i-timir "söylesek"

kal-i-tin "söylesen"

kal-i-tir "söyleseniz"

kal-i-ççi "söylese"

kal-i-ççir "söyleseler"

4.2.10. İkinci ve Üçüncü Kişi, Teklik ve Çokluk İyelik

Ekleri Öncesinde:

aça "çocuk"

açu "çocuğun", *açır* "çocuğunuz"

açi "çocuğu, çocukları"

ine "inek"

inü "ineğin", *inir* "ineğiniz"

ini "ineği, inekleri"

4.3. Eklerde Sıfırla Nöbetleşme

4.3.1. Bulunma Durumu Ekinde:

Bulunma durumu eki -RA'nın ünlüsü, teklik üçüncü kişi iyelik eki

öncesinde sıfırla nöbetleşir (bkz. A.1.4.2):

virman-ta "ormanda" + *-i* > *virman-ti* "ormandaki"

anat-ra "aşağıda" + *-i* > *anat-ri* "aşağıdaki"

uram-ra "sokakta" + *-i* > *uram-ri* "sokaktaki"

piirt pat-in-çe "evin yanında" + *-i* > *piirt pat-i-n-çi* "evin yanındaki"

4.3.2. Teklik Üçüncü Kişi İyelik Ekinde:

Teklik üçüncü kişi iyelik eki şu durumlarda sıfırla nöbetleşir:

4.3.2.1. Gösterme-Yönelme Eki -(n)A Öncesinde:

vil "oğul" > *vil-ne* "oğlunu, oğluna" (*vil-İ-ne* değil!)

kimil "gönül" > *kimil-ne* "gönlünü, gönlüne" (*kimil-İ-ne* değil!)

4.3.2.2. Kalıplaşmış Yapılarda:

ama "anne" > *amışi* - *amış* "annesi"

sarlaka "geniş" > *sarlakışi* - *sarlakış* "en"

puşla "başlamak" > *puşlamışi* - *puşlamış* "başlangıç"

tivattı "dört" > *tivattışi* - *tivattış* "dördü"

vunni "on" > *vunni-ş* - *vunni-ş* "onu"

5. Dağılık Ünlü Nöbetleşmeleri

5.1. *i* - *İ* Nöbetleşmesi:

Üçüncü kişi iyelik eki -*İ* şu durumlarda -*i* ile nöbetleşir (krş. B.3.1.3.2):

5.1.1. -*a*, -*e*, -*İ*, -*İ* ünlüleri ile biten adlardan sonra {-*u*, -*ü* ile biten adların bu ünlüleri, iyelik ekinden önce -*iv*, -*iv* ile nöbetleştiğinden ünsüz ile biten adlar gibi -*İ* iyelik ekini alırlar):

ulma "elma" > *ulmi* "elması", *pürne* "parmak" > *pürni* "parmağı", *sem* 'ye "aile" (< Rus.) > *sem* 'yi "ailesi", *partı* "balta" > *partı* "baltası", *suti* "ışık" > *sutti* "ışığı", *külü* "göl" > *küllü* "gölü", *sivi* "soğuk" > *sivvi* "soğuğu".

5.1.2. -*rAh* ekli önadlardan sonra:

pışik-rah "daha büyük" > *pışik-rah-i* "daha büyüğü", *ilemlı-reh* "daha güzel" > *ilemlı-reh-i* "daha güzeli".

5.1.3. -(A)kAn ekli önadlardan sonra:

şüre-ken "yürüyen" > *şüre-kenn-i* "yürüyeni", *vılya-kan* "oynayan" > *vılya-kann-i* "oynayanı".

5.1.4. -*mAn* ekli geçmiş zaman ortaçlarından sonra:

vıran-man "uyanmayan" > *vıran-mann-i* "uyanmayanı", *kil-men* "gelmeyen" > *kil-menn-i* "gelmeyeni".

5.1.5. Olumlu ve olumsuz gelecek zaman ortaç eki -*As*, -*mAs*'tan sonra:

pul-as "gelecek" > *pul-ass-i* "geleceği", *pul-mas* "gelmeyecek" > *pul-mass-i* "gelmeyeceği".

5.1.6. Bir ünsüz veya *-i*, *-ı* ünlüleri ile biten tüm önadlardan sonra:
virim "uzun" > *virimm-i* "uzunu", *şurî* "beyaz" > *şurr-ı* "beyazı" (bkz. A.1.2, A.1.10).

5.2. *-o* - *-vî* Nöbetleşmesi:

-o ile biten birkaç Rusça ödünç sözcük teklik üçüncü kişi iyelik ekini *-vî* olarak alır:

byuro "büro" > *byuro-vî* "bürosu", *kino* "sinema" > *kino-vî* "sineması", *depo* "depo" > *depo-vî* "deposu".

5.3. *-e* - *-ey* Nöbetleşmesi:

te "demek" eyleminin ünlüsü, ünlü ile biten eklerden önce *-ey* ile nöbetleşir:

tey-îpîr "diyeceğiz", *tey-îr* "deyiniz", *tey-e* "diyerek" vb.

5.4. *-i* - *-iy* Nöbetleşmesi:

5.4.1. *şî-* "yemek" eyleminin ünlüsü, ünlü ile başlayan eklerden önce *-iy* ile nöbetleşir:

şiy-eken "yiyen", *şiy-ekşî* "yiyorlar", *şiy-în* "yiyeceksin", *şiy-e* "yiyerek" vb.

5.4.2. *-i* ile biten adlar, ünlü ile başlayan eklerden önce *-iy* ile nöbetleşir:

şîşî "fare" > *şîşî-n* - *şîşiy-în* "farenin", *şîşiy-î* "faresi", *şîşiy-e* "fareyi, fareye", *partî* "parti" > *partî-n* - *partiy-în* "partinin", *partiy-î* "partisi", *partiy-e* "partiyi, partiye" vb.

5.5. *-u* - *-iv*; *-ü* - *-iv* Nöbetleşmesi

5.5.1. Eylemlerde:

-u/-ü ünlüleri ile biten eylemler, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında bu ünlüleri *-iv*, *-iv* ile nöbetleşir:

tu "yapmak" > *tivat* "yapıyor", *şu* "kaymak" > *şivaşî* "kayıyorlar", *şü* "ıslanmak" > *şivî* "sulu, ıslak", *şu* "yıkamak" > *şivakan* "yıkayan", *pu* "boğmak" > *pivîn* "boğulmak" vb.

5.5.2. Adlarda:

5.5.2.1. *-u/-ü* ünlüleri ile biten adların bu ünlüleri, ünlü ile başlayan eklerden önce *-iv*, *-iv* ile nöbetleşir:

tu "dağ" > *tivîn* "dağın", *tiv-a* "dağı, dağa", *tivm* "dağım", *tivu* "dağın", *tivî* "dağı", *tivimîr* "dağımız", *tivîr* "dağımız", *tivî* "dağlan".

pü "boy, beden" > *pivîn* "boyun", *pive* "boyu, boya", *pivim* "boyum",

pivü "boyun", *pivî* "boyu", *pivimîr* "boyumuz", *pivîr* "boyunuz", *pivî* "boyları".

5.5.2.2. Teklik ikinci kişi dönüşlülük adlı *hu*, ilgi, gösterme-yönelme, bulunma ve çıkma durumu eklerinden önce *-iv*'a değişir:

hiv-în "kendinin", *hiv-na* "kendini, kendine", *hivîn-ta* "kendinde", *hivîntan* "kendinden".

6. Tam Ünlü - Kısa Ünlü Nöbetleşmesi

Az sayıda tam ünlülü sözcüğün bu ünlüleri, tam ünlülü ekler aldıklarında veya birleşik yapılar içinde yer aldıklarında kısa ünlülerle nöbetleşir:

6.1. *i* - *î*

şiv "su" > *şivar!* "sula!"

hiv "koymak" > *hivar* "bırakmak"

6.2. *i* - *î*

piş "pişirmek" > *pişer* "pişirmek"

vîl "ölmek" > *vîler* "öldürmek"

6.3. *u* - *î*

hul "kol" > *hîlaş* "kulaç"

kur "görmek" > *kîtart* "göstermek"

ku şul "bu yıl" > *kîşal* ay.

Teklik üçüncü kişi adlı *vîl* 'ın, çekimde *u-n* olan kökü, gösterme-yönelme eki öncesinde *-î-n* ile nöbetleşir:

unîn "onun", *unra* - *unta* "orada", *unran* - *untan* "ondan", *unpa* "onunla" fakat, *îna* "ona".

6.4. *u* - *î*

ku şîr "bu gece" > *kîşîr* ay.

6.5. *ü* - *î*

tüpe "tepe" > *tîpek* "sorguç, ibik (kuş için)"

6.6. *i* - *î*

kil "gelmek" > *kîlar* "çıkarmak"

6.7. *-a*, *-ya* > *-î*, *-yî*

-a/-ya ile biten Rusça ödünç sözcüklerde, ad durumu ekleri ve araç eki *-pA* öncesinde *-î*, *-yî* nöbetleşmesi olur:

stsenâ "sahne" > *stsenîn* "sahnenin", *stsenîna* "sahneyi, sahneye", *stsenîra* "sahnedede", *stsenîran* "sahnededen", *stsenîpa* "sahneyle".

ideya "düşünce" > *ideyîn* "düşüncenin", *ideyîna* "düşünceyi, düşünceye", *ideyîra* "düşüncede", *ideyîran* "düşünceden", *ideyîpa* "düşünceyle".

7. Eklenme Nedeniyle Öndamaksillaşma veya Artdamaksillaşma

7.1. Öndamaksillaşma:

şak- "asmak" > *şekil* "çengel"

şih- "bağlamak, düğümlemek" > *pişihhi* "kuşak" (< *pü* + *şihhi*)

kur- "görmek" > *kürşî* "komşu"

ku şîr "bu gece" > *kışîr ay*.

vîl "o" > *vîsem* "onlar"

şik "yük" > *şikle*- "taşımak; yukarı kaldırmak"

7.2. Artdamaksillaşma

erne "hafta" > *şivarnî* (< *şiv ernî*) "et kesimi haftası (bayram)"

kil- "gelmek" > *kîlar*- "çıkarmak"

epî "ben" > (çekimde) *man...* (*manîñ, manra* vb.)

esî "sen" > (çekimde) *san...* (*sanîñ, sanra* vb.)

B. Ünsüzlerle İlgili Değişimler

1. Ünsüz İkizleşmesi

Ünsüz ikizleşmesi şu durumlarda görülür:

1.1. İki heceli ve ikinci hecesi ünsüz + *l, ã* yapısındaki Çuvaşça sözcüklerde, iyelik ekleri, ilgi ve gösterme-yönelme ekleri öncesinde ünsüz ikizleşmesi görülür:

küli "göl" > *küllîñ* "gölün", *külle* "gölü, göle", *küllîm* "gölüm", *küllü* "gölün", *küllî* "gölü", *küllîmîr* "gölümüz", *küllîr* "gölünüz", *küllî* "gölleri".

sutî "ışık" > *suttîñ* "ışıgın", *sutta* "ışığı, ışığa", *suttîm* "ışıgım", *suttu* "ışıgın", *sutti* "ışığı", *suttîmîr* "ışıgımız", *suttîr* "ışıgınız", *sutti* "ışıkları".

1.2. *-rt-* + *-l, -ã* ile biten iki heceli adlarda da, yukarıda belirtilen koşullarda, seyrek olarak ikizleşme görülür:

partî "balta" > *partîñ* "baltanın", *partta* "baltayı, baltaya", *partîm* "baltam", *parttu* "baltan", *partti* "baltası", *partîmîr* "baltamız", *parttîr* "baltanız", *partti* "baltaları".

1.3. Bazı tek heceli sözcüklerde de aynı koşullarda ikizleşme görülür:

şın "insan" > *şınñ* "insanın", *şınna* "insanı, insana", *şınñm* "insanım", *şınnu* "insanın", *şınnî* "insanı", *şınnîmîr* "insanımız", *şınnîr* "insanımız", *şınnî* "insanları".

1.4. Önad yapım eki *-lî, -lî* ünlü ile biten sözcüklere eklendiğinde, ek başındaki ünsüz ikizleşir:

usî "yarar" > *usîlî* "yararlı"

küli "göl" > *küllîlî* "göllü"

ama "anne" > *amallî* "anneli"

ura "ayak" > *urallî* "ayaklı"

1.5. Önadları adlaştıran *-i* eki (gerçekte iyelik eki) öncesinde ikizleşme:

1.5.1. Bir ünsüz veya *-l, -ã* ünlüleri ile biten tüm önadlarda:

virim "uzun" > *virimmi* "uzunu"

şurî "beyaz" > *şurri* "beyazı"

hura "kara" > *hurri* "karası"

1.5.2. *-rAh* ekli önadlarda:

ilemlîreh "daha güzel" > *ilemlîrehh-i* "daha güzeli"

usillîrah "daha yararlı" > *usillî-rahh-i* "daha yararlısı"

1.5.3. *-(A)kAn* ekli önadlarda:

şırakan "yazan" > *şırakann-i* "yazanı"

şileken "çalışan" > *şilekenn-i* "çalışanı"

1.5.4. Olumlu ve olumsuz gelecek zaman ortaç eki *As, -mAs*'ta:

pulas "olacak" > *pul-ass-i* "olacağı"

kiles "gelecek" > *kiless-i* "geleceği, gelecek olanı"

1.5.5. Geçmiş zaman ortaç eki *-mAn*'da:

vıranman "uyanmayan" > *vıranmann-i* "uyanmayanı"

kilmén "gelmeyen" > *kilmenn-i* "gelmeyeni"

1.5.6. Şu belirteç eklerinden önce:

1.5.6.1. Bir ünsüz veya *-l, -ã* ünlüleriyle biten önadlardan *-ñ, -lñ* eki ile yapılan belirteçlerde:

vîrîm "uzun" > *vîrîmm-ñ* "uzun uzun"

yivîr "ağır" > *yivîrr-ñ* "ağır ağır"

ışî "sıcak" > *ışşî-n* "sıcak olarak"

sivî "soğuk" > *sivvî-n* "soğuk olarak"

yıvaş "yavaş" > *yıvaşş-ñ* "yavaşça"

1.5.6.2. Ünlü ile biten adlardan *-lA* ekiyle yapılmış belirteçlerde:

ukşa "para" > *ukşa-lla* "parayla"

katî "katı" > *katî-lla* "katıca"

puşî "boş" > *puşî-lla* "boş olarak"

aça "çocuk" > *aça-lla* "çocukla"

1.5.6.3. *-ççen* belirteç eki, ünlüler ve ötümlü ünsüzlerden sonra *-ççen* olarak gelir (bkz. A.1.6):

kîntîr "gündüz" > *kîntîrle-ççen* "öğlene değin"

şîrle "geceleyin" > *şîrle-ççen* "geceye değin"

ir "sabah" > *ir-ççen* "sabahaya değin"

şir "gece" > *şir-ççen* "geceye değin"

vil "o" > *un-ççen* "o zamana değin"

numay "çok" > *numay-ççen* "çok uzun"

1.7. Çeşitli eylem biçimleri ikiz ünsüz bulundurur:

1.7.1. -şş- bulunduran eylem biçimleri:

1.7.1.1. Geniş-şimdiki zaman, çokluk üçüncü kişi çekimi:

kala- "konuşmak" > *kala-şşı* "konuşurlar, konuşuyorlar"

kil- "gelmek" > *kil-eşşı* "gelirler, geliyorlar".

1.7.2. -tt- bulunduran eylem biçimleri:

1.7.2.1. Geniş-şimdiki zamanın öyküleme bileşik çekimi, olumlu, teklik ve çokluk birinci ve ikinci kişilerde:

kala-t-tim "konuşurdum, konuşuyordum", *kala-t-timr* "konuşurduk, konuşuyorduk"

kala-t-tin "konuşurdun, konuşuyordun", *kala-t-tir* "konuşurdunuz, konuşuyordunuz"

1.7.2.2. Görünmeyen geçmiş zamanın öyküleme bileşik çekimi, teklik ve çokluk, birinci ve ikinci kişi çekimi:

kala-sa-tim "konuşmuştum", *kala-sa-timr* "konuşmuştuk"

kala-sa-tin "konuşmuştun", *kala-sa-tir* "konuşmuştunuz"

1.7.2.3. Koşul kipinin, teklik ve çokluk birinci ve ikinci kişi çekimi:

kal-ı-tim "konuşsam", *kal-ı-timr* "konuşsak"

kal-ı-tin "konuşsan", *kal-ı-tir* "konuşsanız"

1.7.2.3. -çç- bulunduran eylem biçimleri:

1.7.2.3.1. Görünmeyen geçmiş zamanın öyküleme bileşik çekimi, teklik ve çokluk, üçüncü kişi çekimi:

kala-sa-ççi "konuşmuştu", *kala-sa-ççis* "konuşmuşlardı"

1.7.2.3.2. Koşul kipinin, teklik ve çokluk üçüncü kişisi:

kal-ı-ççi "konuşsa", *kal-ı-ççis* "konuşsalar"

1.7.2.3.3. r, l, n ünsüzleri veya bir ünlü ile biten eylemlerin, buyruk kipi, çokluk üçüncü kişi çekimi:

kala-ççir "konuşsunlar"

kil-ççir "gelsinler"

şir-ççin "yazsınlar"

1.7.2.3.4. -ççİ "idi" ekiyle kurulan zamanlar (bkz. A.2.8)

1.7.2.4. -ll- bulunduran eylem biçimleri:

1.7.2.4.1. Gereklilik kipinde:

kil-melle "gelmeli", *vula-malla*, *vula-malli* "okumalı"

1.7.2.4.2. İsim ve sayılardan belirteç türeten -alla ekinde de ikiz l bulunur:

vür-alla "otuzunda"

umül-alla "altmışında"

2. Nöbetleşmeler

2.1. Sıfırla Nöbetleşme

2.1.1. r - ş: Şu durumlarda r ünsüzü sıfırla nöbetleşir:

2.1.1.1. Şu eylemlerdeki sözsönu -r ünsüzü n, m, t ve ç ünsüzleri ile başlayan eklerden önce sıfırla nöbetleşir:

kir- "girmek", *kür-* "getirmek", *par-* "vermek", *per-* "atmak, fırlatmak", *pır-* "görmek", *tir-* "durmak", *şir-* "işemek", *hur-* "koymak", *yar-* "göndermek", *yır-* "ağlamak".

par- "vermek" > *pa-tim* "verdim", *pa-tin* "verdin", *pa-çi* "verdi", *pa-timr* "verdik", *pa-tir* "verdiniz", *pa-çis* "verdiler", *pa-ma-rim* "vermedim", *pa-ma-rin* "vermedin", *pa-ma-ri* "vermedi", *pa-ni* "vermiş (adam)", *pa-man* "vermeyen", *pa-mast* "vermez, vermiyor" vb.

2.1.1.2. -(t)Ar ettirgenlik eki öncesinde şu eylemlerin -r ünsüzü sıfırla nöbetleşir:

ki-tar-t- "göstermek" < **kur-tar-t-* < *kur-* "görmek"

ki-ter- "sokmak" < **kür-ter-* < *kir-* "girmek"

2.1.1.3. virt "yangın" sözcüğündeki -r-, şu türevde sıfırla nöbetleşir:

vile- "kızdırmak" < *virt*

3.1. Dağınık Ünsüz Nöbetleşmeleri

3.1.1. t - ç:

Sözsönu -t ünsüzü üçüncü kişi iyelik eki öncesinde -ç- ile nöbetleşir:

şurt "ev" > *şurçi* "evi", *pürt* "ev" > *pürçi* "evi", *vut* "ateş" > *vuçi* "ateşi"

3.1.2. -m ~ -n:

Çokluk eki -sem, ilgi, gösterme-yönelme, bulunma ve çıkma durumu eklerinden önce -sen ile nöbetleşir:

1. *kayik* "kuş" > *kayik-sem* "kuşlar", *kayik-sem-pe* "kuşlarla", *kayik-sem-şir* "kuşsarsız", *kayik-sem-şin* "kuşlar için"

2. *kayik-sen-in* "kuşların", *kayik-sen-e* "kuşları, kuşlara", *kayik-sen-çe* "kuşlarda"

3.1.3. -r ~ -t ~ -ç:

3.1.3.1. Görünen geçmiş zaman eki -Ri, l, n, r ünsüzleri ile biten

cylemlerden sonra, teklik ve çokluk, birinci ve ikinci kişi kişilerde *-t̄* ile, üçüncü kişide *-ç̄* ile nöbetleşir:

p̄l-t̄m "bildim", *p̄l-t̄n* "bildin", *p̄l-t̄m̄r* "bildik", *p̄l-t̄r* "bildiniz".

pur̄n-t̄m "yaşadım", *pur̄n-t̄n* "yaşadın", *pur̄n-t̄m̄r* "yaşadık", *pur̄n-t̄r* "yaşadınız"

kur-t̄m "gördüm", *kur-t̄n* "gördün", *kur-t̄m̄r* "gördük", *kur-t̄r* "gördünüz"

p̄l-ç̄l "bildi", *p̄l-ç̄s̄* "bildiler"

pur̄n-ç̄l "yaşadı", *pur̄n-ç̄s̄* "yaşadılar"

kur-ç̄l "gördü", *kur-ç̄s̄* "gördüler"

3.1.3.2. Bulunma durumu eki *-RA*, *l*, *n*, *r* ünsüzleri ile biten adlardan sonra *-tA*, üçüncü kişi iyelik ekinden ve çokluk eki *-seN'*den sonra *-çe* ile nöbetleşir:

şul-ta "yolda", *kil-te* "evde", *hir-te* "kırdı", *şın-ta* "insanda", *yur-ta* "karda"

iv̄l-ı̄-n-çe "oğlunda"

h̄r-ı̄-n-çe "kızında"

laşa-sen-çe "atlarda"

3.1.3.3. Çıkma durumu eki *-RAn*, *l*, *n*, *r* ünsüzleri ile biten adlardan sonra *-tAn*, üçüncü kişi iyelik ekinden ve çokluk eki *-seN'*den sonra *-çen* ile nöbetleşir:

şul-tan "yoldan", *kil-ten* "evden", *hir-ten* "kırdan", *şın-tan* "insandan", *yur-tan* "kardan"

iv̄l-ı̄-n-çen "oğlundan"

h̄r-ı̄-n-çen "kızından"

laşa-sen-çen "atlardan"

3.1.3.4. Bulunma durumu eki *-RA* ile üçüncü kişi iyelik eki olan *-i* 'nin kalıplaşması sonucu oluşan *-Ri* aitlik eki *l*, *n*, *r* ünsüzleri ile biten adlardan sonra *-ti*, adıl *n*'sinden sonra *-çi* ile nöbetleşir:

3.1.4. *-ss* ~ *-s*:

-ss ünsüz çifti ile biten Rusça ödünç sözcüklerin bu ünsüz çiftleri, ad durum eklerinden önce *-s* ile nöbetleşir:

klass "sınıf" > *klas-ın* "sınıfın", *klas-a* "sınıfı, sınıfa", *klas-ra* "sınıfta", *klas-ran* "sınıftan", *klas-pa* "sınıfla"

3.1.5. *-ll* ~ *-l*:

-ll ünsüz çifti ile biten Rusça ödünç sözcüklerin bu ünsüz çiftleri, ad durum eklerinden önce *-l* ile nöbetleşir:

metall "metal" > *metal-ın* "metalın", *metal-a* "metali, metala", *metal-ra* "metalda", *metal-ran* "metaldan", *metal-pa* "metalla"

3.1.6. *-st'* ~ *-s*:

-st ünsüz çifti ile biten Rusça ödünç sözcüklerin bu ünsüz çiftleri, ad durum eklerinden önce *-s* ile nöbetleşir:

vlast' "iktidar" > *vlast-ın* "iktidarın", *vlast-a* "iktidarı, iktidara", *vlast-ra* "iktidarda", *vlast-ran* "iktidardan", *vlast-pa* "iktidarla"

4. Ünsüz Benzeşmeleri

4.1. *nl* > *ll*:

kullen "her gün" < *kun* "gün" + *-len*

4.2. *śg* > *řř*:

ağyl "babası, babaları" < *aşyl*

4.3. *tš* > *śś*:

Geniş-şimdiki zaman, çokluk üçüncü kişide:

pur̄n-aśśl "yaşıyorlar" < *pur̄n-a-t-śl*

KAYNAKÇA

- ANDREYEV, N.A., 1961: "Kratkiy grammatičeskiy očerk çuvaşskogo yazıkı", *Çuvaşsko-russkiy slovar*, 601-630.
- BENZING, J., 1959: "Das Tschuwaschische", *PhTF* I: 695-751.
- KRUEGER, J.R., 1961: *Chuvash Manual*, Indiana University, Bloomington.
- , 1962, "Morphophonemic Change in Chuvash Verb Stems", *American Studies in Altaic Linguistics*, *UAS* 13: 129-140.
- LEVITSKAYA, L.S., 1976, *Istoričeskaya morfologiya çuvaşskogo yazıkı*, Moskva.
- SIROTKIN, M.Ya., 1961, *Çuvaşsko-russkiy slovar*, Moskva.
- SKVORTSOV, M.I., 1985, *Çuvaşsko-russkiy slovar*, Moskva.